

Stauffenberg en de Umsturz tegen Hitler
Bonhoeffer in context
Jurjen Wiersma

Proloog. Drie punten

Het Duitse weekblad *Die Zeit* van 18 juli 2019 wijdde 75 jaar na dato een uitvoerige bijlage aan de mislukte aanslag op Hitler van 20 juli 1944 met de aantekening dat dit gedachtegoed tegenwoordig omstreden is / ‘umkämpft’, zoals ook de helden van het verzet / ‘des Widerstands’ ‘umkämpfte’ helden worden genoemd.

Eerste punt, 1. Speciale aandacht schenkt *Die Zeit* aan Elisabeth von Thadden, Jens Peter Jessen en Christoph Probst, drie medewerkers van *Die Zeit* en nakomelingen van verzetsmensen. De oudtante van Elisabeth von Thadden behoorde tot de landadel en was een vrome christen. Haar engagement was sociaal-pedagogisch, niet politiek. Zij stichtte een christelijke school, liet Joodse meisjes op haar school toe en hielp halfjoodse families het land te verlaten. Door de arrestatie in 1937 van haar broer Reinold, lid van de Belijdende Kerk, nam haar afkeer van de nationaalsocialistische staat toe. In juli 1944 werd zij, hoewel niet betrokken bij het complot, om haar verzet (‘Wehrkraftzersetzung’) ter dood veroordeeld en in september in Plötzensee terechtgesteld.

De grootvader van Jens Peter Jessen werd daar twee maanden later om het leven gebracht. Aanvankelijk geloofde zijn grootvader dat hij zijn loopbaan moest ontvouwen in het kielzog van het nationaalsocialisme. Hij werd directeur van het Instituut voor macro-economie in Kiel. Vervolgens dankte hij een professoraat in Berlijn aan de Pruisische minister van Financiën ‘die hem tegelijk bekend maakte met de complotteurs’. Grootvader Jessen sloot zich bij hen aan. Kleinzoon Jessen stelt met nadruk dat de meeste samenzweerders van 20 juli de NS-staat haatten omdat het een ‘Unrechtsstaat’ was. Hun criterium was de rechtsstaat. Deze wilden zij terug en probeerden zij ‘wiederzuerstellen’. Zij hunkerden naar ‘die Majestät des Rechts’, de beroemde formulering van politicus en verzetsman Carl Friedrich Goerdeler (1884-1945), lange tijd burgemeester van Leipzig.

Maximillian Probsts vader Christian behoorde tot de groep van ‘die Weisse Rose’ / de Witte Roos, een Duitse verzetsgroep die in juni 1942 werd opgericht door de studenten Sophie Scholl, Hans Scholl en Alexander Schmorell; deze pleegde geweldloos verzet tegen het naziregime. Deze groep sprak zich in pamfletten vroeg uit tegen de moord op de Joden in de overtuiging dat men ervan kon weten, als men wilde. De les voor het heden is volgens Maximillian niet wegkijken maar optreden en de stem verheffen waar sprake is van leed, ellende en vervolging of een catastrofe.

Tweede punt, 2. Dat Stauffenberg omstreden was wordt betoogd door historicus Thomas Karlauf in zijn nieuwe boek *Stauffenberg. Porträt eines Attentäters* (zie ook beneden onder Ib). Stauffenberg was al sinds zijn jeugd aanhanger van een esoterisch, door de geestelijk leidsman Stefan George geïnspireerd nationalisme. ‘Deshalb habe er ähnlich wie die Nazis gedacht’, oppert schrijver Karl Heinz Bohrer in ‘Eine Ferne Welt’, de titel van zijn bijdrage aan *Die Zeit* van 18 juli 2019. Stauffenberg dacht net zo als de nazis en was enthousiast over de Duitse overwinning in Skandinavië en Polen; hij had trouwens een hekel aan de Polen.

Toen de oorlog kantelde en de Duitsers zware nederlagen leden in Oost-Europa herpakte Stauffenberg zich en vond dat het moest zijn afgelopen: de ‘Beseitigung’ van een onbekwaam mens, een ‘Unfähigen’ voor Duitsland, was onontkoombaar. Er kwam bij dat Stauffenberg, die in april 1943 zwaar gewond raakte bij een lucht-aanval in Afrika, aansluiting zocht bij de kring van de complotteurs – laat want de meesten van hen (bijvoorbeeld Hans Oster, Hans von Dohnanyi, Henning von Tresckow, mannen van de Kreisauer Kreis, zoals Helmuth James von Moltke, Freya von Moltke, Horst von Einsiedel, Otto Heinrich von der Gabletz) waren nauw gelieerd aan de samenzweerders. Zij drongen voor het uitbreken van de oorlog al aan op een nationale staatsgreep, een ‘Staatsstreich’, maar wezen het doden van Hitler uit religieuze overwegingen af.

Het staat wel vast dat een ethisch-politieke gezindheid de eerst betrokkenen motiveerde tot de aanslag; zij namen niet het recht in eigen, militaire, handen. De samenzwering was gericht tegen de misdadig aard van het regime; de redding van de eigen huid was van ondergeschikt belang. Bohrer minimaliseert de betekenis van Stauffenbergs spiritueel-poëtische inborst en typeert hem liever als een begaafd militair en officier; hij was ‘kein Schwärmer’, geen dweper.

Interessant is de wijze waarop Bohrer een vraag van de Amerikaanse historicus Fritz Stern – zijn familie stamde uit Breslau – behandelt: ‘Waarom kregen de mannen van 20 juli in Duitsland zo weinig bijval?’ Simpel meent Bohrer, want indertijd was je aan alle kanten omgeven door nazi’s. Je keek wel uit. Hij vermoedt dat critici met hun afwijzing van de aanslag niet verdroegen dat er ethisch-politiek moedige Duitsers waren in de tijd van hun nazi-voorouders, zeg: dappere Duitsers die pro-actief in het bezit waren van het trotse en karakteristieke bewustzijn van de latere Bondsrepubliek.

Dat aspect van het verzet, zeg: het aanzienlijk Pruisisch gehalte gepaard aan een militair-adellijke gestalte werd niet langer gewaardeerd, terwijl het woord Pruisen op instigatie van de Geallieerden werd geschrapt uit Duitslands politiek vocabulaire. Wie terugkeek op het Pruisen van 20 juli ’44 ving een blik op van ‘einer fremden Welt’ en van een Berlijn zonder Joods-intellectuele en aristocratische elementen. In laatste instantie werd de aversie tegen de complotteurs van 20 juli ’44 een culturele vervreemding van ‘einer fernen Welt’ en van ‘alten Eliten’.

Derde punt, 3. Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) was theoloog, christen en tijdgenoot, een drieluik, waarmee zijn leerling en biograaf Eberhard Bethge hem fraai typeerde. Voor anderen was hij een verzetstheoloog pur sang. Meteen na de Hitlers machtsovername in 1933 sprong hij in de bres voor Joden, terwijl hij in 1943 besloot deel te nemen aan een complot tegen de Führer.

In hoofdstuk I breng ik een aantal Bonhoeffer-momenten voor het voetlicht uitgaande van een artikel in *Sojourners*, het februarinummer van *Sojourners*, het maandblad van maatschappijkritische Amerikaanse Evangelicalen, dat teruggrijpt op de poging van Henning von Tresckow tot *Attentat* en *Umsturz* op 13 maart 1943 in Duitsland. Hoofdredacteur Jim Wallis plaatste tegen die achtergrond vraagtekens bij het presidentschap van Donald Trump. Volgens hem confronteerde deze president christenen in de Verenigde Staten met een ‘Bonhoeffer-moment’.

Neem het feit dat de man loog en nieuws vaak onterecht nepnieuws noemde, dat zijn leiderschap verstoken was van dienstbaarheid, een cruciaal kenmerk van de christelijke ethiek, en dat hij vluchtelingen en asielzoekers – Levinas beschouwde hen als representant van ‘de Ander’ – schoffeerde.

Bovendien is zijn politieke slogan ‘America first’ onaanvaardbaar. Het is theologische ketterij: het lichaam van Christus kent één Geest; het is niet exclusief maar inclusief. Van discriminatie en uitsluiting is geen sprake, wel van verscheidenheid en verschillen (Er zijn ‘veel genadegaven, maar één Geest’, schrijft Paulus in 1 Korintiërs 12).

Hoe ook, Wallis matigt de scherpe toon van zijn betoog. Kerk en gelovigen is het te doen om theologische integriteit, niet om politieke partijdigheid, noteert hij. Dat roept om een weerwoord. De tijden van toen en nu zijn weliswaar niet vergelijkbaar, maar Wallis had een kritisch sociaal-ethisch standpunt moeten innemen en zich explicieter moeten uitlaten over het grillige leiderschap in de VS, te meer omdat zwak en slecht leiderschap de wereld ontwricht. Wat te doen? Kerk en theologie zouden moeten reageren met een krachtig engagement van actie en reflectie. Hoewel? Zie noot 6 beneden.

Victoria Barnett, kenner van Bonhoeffers werk en verbonden aan het U.S. Holocaust Memorial Museum in Washington D.C., denkt in hetzelfde nummer in deze richting, die van politiek pastoraat. Zij verwijt overheidsdiensten, universiteiten, bedrijven, kerken en andere instanties dat zij zich eerder plegen te conformeren dan te distantiëren.

Zo niet Bonhoeffer, en daarom is zijn handelwijze in de jaren 1933-‘45 nog steeds voorbeeldig. Barnett: ‘[...] zijn ideeën over wat gebeurt met mensen, met hun gedrag, normen en waarden, als een politieke cultuur uiteenvalt, echoën in de huidige wereld na’. Ook een vraag die Bonhoeffer opwierp in zijn brief aan vrienden en familie bij de jaarwisseling van 1942-43 eechoot na: ‘Zijn wij nog bruikbaar / *brauchbar*?’ Door de gebeurtenissen zijn wij misschien cynisch en murw geworden. Doen wij er nog toe, maken wij het verschil?

In deze tijdspanne was hij betrokken bij verschillende verzetsdaden. Hij hielp mensen het land te ontvluchten, legde contacten met de oecumene, zoals bisschop George Bell van aartsbischop Engeland, en was rector van de illegale predikantenopleiding van de Belijdende Kerk in Finkenwalde, de tegenpool van de Deutsche Christen die heulden met de nazi's.

Het was een gewaagde stap om mee te doen aan het complot. De opzet was om de tiran te vermoorden, tirannicide, en dat stond gelijk aan landverraad. Kon dat door de beugel? De lutherse theoloog Bonhoeffer susterde de gewetensvraag van zijn medecomplotteurs, zoals Wilhelm Canaris, Hans Oster en Hans von Dohnanyi, gezagsgetrouwe en loyale staatsdienaren. Op 13 maart 1943 zou een bom afgaan in het vliegtuig dat Hitler terugbracht van het Russische Smolensk naar zijn hoofdkwartier in Oost-Pruisen. De bom ontplofte niet. De 'Attentäter' probeerden het op 21 maart opnieuw, nu in Berlijn. Weer mislukt.

I Vier boeken belicht

- a) Sophie von Bechtolsheim, *Stauffenberg. Mein Grossvater war kein Attentäter*. Herder 2019².

Sophie von Bechtolsheim (1968), studeerde geschiedenis en communicatiewetenschappen. De vader-slachtoffer relatie heeft haar bijzondere belangstelling. Zij is een kleindochter van Claus Schenk Graf von Stauffenberg. In haar boek beschrijft zij de aanslag op het leven van Hitler, die werd gepleegd op 20 juli 1944 door een gemêleerd gezelschap, Duitsers uit civiele, militaire en kerkelijke kring. Stauffenberg was een van hen. Hij zette uiteindelijk het plan 'zum Umsturz' door en plaatste op 20 juli 1944 een bom onder een tafel met kaarten in het hoofdkwartier van de Führer in Oost-Pruisen.

De auteur legt twee accenten. Aan de ene kant onderstreept zij dat Hitlers ambitie een 'Totalitätsanspruch' was. Het nationaalsocialistisch regime wilde alle politieke, maatschappelijke en geestelijke sectoren omvatten en beheersen. Deze ambitie kende geen grenzen en was mateloos. Aan de andere kant was een robuuste tegenbeweging van 'kollektiven Haltungen' vereist, waarbij elke betrokkene zich persoonlijk moest verantwoorden. Von Bechtolsheim lijkt in te stemmen met het gevleugelde zinnetje van Hans Fallada: 'Jeder stirbt für sich allein' (blz. 103).

Ondanks risico's en gevaren was concreet handelen nodig om het immense kwaad te bestrijden en/of in te dammen. Zonder alternatieven en ingrijpende veranderingen schoot het verzet niet op. Kon men het tij keren? Zij geeft toe dat weinig lieden de zelfvernietiging van een hoogontwikkeld land – 'eines zivilisierten und kultivierten Landes' – zagen aankomen. Dietrich Bonhoeffer was een van de weinigen die zij noemt.

Al in 1933 zei hij, wijzend op het lot dat de Joden te wachten stond:

Es reicht nicht die Opfer unter dem Rad zu verbinden. Man muss dem Rad selbst in die Speichen fallen' (blz. 93).

Zij geeft ook toe dat haar grootvader zich indertijd deze optiek nog niet eigen had gemaakt. De veldtocht in Rusland moet hem hebben gesensitiseerd. In de winter van 1941/42 gaf hij te kennen dat er maar één oplossing was om de waanideeën van Hitler te stoppen, en wel door de Führer te doden. De misdadige oorlogspolitiek was het wezen van Hitlers strijd, geen uitwas.

'Dit vervulde hem, de patriot, met afschuw en schaamte' (blz. 94). 'Dienst is plicht', was het motto van haar grootvader. Dat deed je zonder ophef, zonder gedoe. Indien nodig moest je actie ondernemen 'um tatsächliches Handeln zu ermöglichen' (blz. 96). Zo gebeurde. Ietwat berustend noteert de kleindochter: 'Historikerfreundlich ist dieser Ansatz leider nicht'.

Zij stelt in aansluiting aan Martin Buber, dat elk mens verantwoordelijk is voor leven en zijn, de *raison d'être*. Wie zich eraan onttrekt of het kwade rechtvaardigt maakt zich schuldig. Schuld is volgens haar 'der ungeliebte Zwilling der Verantwortung'. In die val liep menig een in het begin van de jaren '30 (blz. 128). Echter, mensen moeten gebruik maken van hun vrijheid en zich niet beroepen op psychische, sociale of wetenschappelijke omstandigheden.

De betrokkenen bij het verzet hebben inderdaad blijk gegeven van de 'verplichtende Kraft der inneren Freiheit des Menschen'. Zij deden het ene nodige (blz. 129-130). Hun daad getuigde, naar Buber, van een staaltje 'Gewissensmut' en 'Selbsterhellung' (blz. 131).

Stauffenbergs bomaanslag resulteerde in blikvernauwing, fixatie, instrumentalisatie en werd geplooid naar politieke, historiografische of sociologische ideeën en theorieën. De nazi-propaganda maakte zich ervan af door het 'misdrijf' te minimaliseren tot een actie van een kleine informele groep. De geschiedschrijving in de DDR plaatste het geval Stauffenberg in de antifascistische klassenstrijd, Nieuw Rechts hield hem voor een protagonist van het opkomend nationalisme, terwijl hij in films als held werd vereerd of als mislukkeling afgeschilderd et cetera.

De mens Stauffenberg bleef in nevelen gehuld. Von Bechtolsheim, Enkelin en Historikerin, deed haar best haar grootvader 'sein zu lassen, wie er wirklich war' (blz. 12). Zij erkent dat dat niet gemakkelijk was. Haar oogmerk was haar 'eigene Annäherung', haar eigen benadering van haar grootvader uit de doeken te doen. Deze zei in april 1944:

‘[...] wenn das, was im Gange ist – und es ist im Gang -, so weitergeht, kann niemand von uns mehr leben, und dann ist auch Familie sinnlos, ist Familie nicht mehr möglich, gibt es sie nicht mehr’ (blz. 15 en 137)

Grootmoeder, Nina Schenk Gräfin von Stauffenberg (1913-2006), werd haar belangrijkste bron. Zij putte er rijkelijk uit. Ironisch genoeg, want Himmler verklaarde in 1944 dat hij de Stauffenberg tot het laatste lid wilde uitroeien (blz. 20). Tot haar eindexamen – haar Abitur (blz. 100) – ging zij elke donderdag bij haar grootmoeder in Bamberg op bezoek en spraken zij samen.

Ook leerde zij een oud-militair, luitenant Ewald von Kleist (1922-2013) kennen. Stauffenberg had hem overgehaald zich bij de samenzweers te voegen. Na overleg met zijn vader verklaarde Von Kleist zich bereid met Hitler te exploderen / ‘mit Hitler in die Luft zu sprengen’ (blz. 55). Hoewel gearresteerd en opgesloten redde hij zijn hachje. Hij vertelde Sophie von Bechtolsheim dat hij onder de indruk was van Stauffenberg. Hij vond hem een evenwichtige, rationele en sterke persoonlijkheid – ‘ein wirklich universeller Mensch, keineswegs ein einseitiger Militär’ (blz. 57), en uniek omdat hij zijn geweten volgde: ‘Nicht der Todesmut, sondern der Gewissensmut ist vorbildlich’ (blz. 138-139).

b) Thomas Karlauf, *Stauffenberg. Porträt eines Attentäters*. Karl Blessing Verlag 2019.

Thomas Karlauf (1955, Frankfurt am Main) beschrijft in zijn boek militair-politieke gebeurtenissen die een weerklank hadden in het leven van Stauffenberg (1907-1944).

Om te beginnen een punt dat te denken geeft. De Stauffenbergs bezaten een slot in Lautlingen, in de Schwabische Jura, een middelgebergte in het zuidwesten van Duitsland. Claus en zijn broers brachten er graag hun vrije dagen en de grote vakantie door, onderhielden zich met de pachters, de knechten en de dienstmeisjes en maakten gebruik van verworven adellijke rechten zoals samen op jacht gaan. De maatschappelijke beroering van 1933 volgden de Stauffenbergs op de voet en tamelijk goedkeurend. Broer Berthold legde na zijn arrestatie op 21 juli 1944, pal na de aanslag op het leven van Hitler, de volgende verklaring af:

‘Het gedachtegoed van soeverein leiderschap / ‘des Führertums’, een samenleving van rangen en standen, het motief dat openbaar nut voor particulier nut gaat, strijd tegen corruptie, het accent op het boeren- in plaats van het stadsleven, het belang van het ras, het verlangen naar een nieuwe Duitse rechtsstaat leek ons vitaal voor de toekomst.’

Al het genoemde verkeerde onder het extremistische regime in zijn tegendeel. Dat zouden de Stauffenbergs later, zeg: te laat, inzien. Net als het gros van de Duitse adel en andere sectoren in de samenleving hoopten zij dat zij hun eigenbelang dankzij de nieuwe staatsideologie konden dienen. Echter, nationaalsocialisme en militarisme / ‘Militär’ voelden en vulden elkaar aan; zij versterkten elkaar, de cohesie was frappant (blz. 53-54).

Broer Claus op zijn beurt had ‘goeroe’ George tijdens de zomervakantie van 1932 – pas driewintig – laten weten dat hij op Hitler had gestemd, zou hij hebben meegedaan aan de verkiezing van de Rijkspresident. Hindenburg was oud en uitgeteld, Hitler betekende toekomst, een notitie geheel in de lijn van Goebbels’ propaganda: Hindenburg had zich verdienstelijk gemaakt voor het land, maar het was hoog tijd dat hij plaats maakte voor een jongere. Met andere woorden, Berthold en Claus Stauffenberg verpandden hun hart in hun jonge jaren, waarin zij zich eerst bekenden tot het ‘Unpolitische’, het onpartijdige, aan de Nationale Beweging omdat ze bang waren dat Duitsland het uur van de beslissing en de waarheid, zeg: zijn *kairos* (Paul Tillich), zou mislopen (blz. 47-48).

Karlauf begint zijn betoog met een beschrijving van 2 december 1933, het moment waarop luitenant Stauffenberg, in dienst van de cavalerie in Bamberg, van zijn chef te horen krijgt dat hij drie dagen met bijzonder verlof mag. ’s Morgens belde Berthold met de mededeling dat de dichter Stefan George, die zij beiden bewonderden omdat hij de moed had een nieuw geestelijk tijdperk aan te kondigen, ernstig ziek was en zou sterven.

George stierf inderdaad in de nacht van 4 december 1933 in het Zwitserse dorp Minusio bij Locarno. Op verzoek van zijn broer organiseerde Claus de dodenwake. Dat was niet eenvoudig en lag gevoelig. De verhoudingen in Georges vriendenkring waren licht ontvlambaar; dat had te maken met de machtsovername van Hitler in januari ‘33 (blz. 14).

De vrienden werden vooral op de proef gesteld door Ernst Kantorowicz, historicus aan de Universiteit van Frankfurt. Deze nam Hitlers dreigementen jegens de Joden serieus en spoorde George herhaaldelijk aan de kant van zijn Joodse volgelingen te kiezen. Begin november 1933 hield Kantorowicz een rede waarin hij zijn voorstelling van de Duitse geschiedenis contrasteerde met het nieuwe, officieel gelanceerde beeld van Duitsland.

Zich beroepend op het denken van George argumenteerde hij dat het ‘geheime Duitsland’ – een ‘Seelenreich’, noch aan tijd noch aan ruimte gebonden – altijd haaks had gestaan op de politieke werkelijkheid en dat deze tegenstelling het wezen van het ‘geheime Duitsland’ uitmaakte (blz. 18). Door Kantorowicz’ rede kreeg het abstracte concept een sterk actuele betekenis, in het bijzonder voor Joodse landgenoten die zich identificeerden met het ‘geheime Duitsland’ en verwachtten dat het zich verre hield van de nieuwe machthebbers, Hitler en zijn entourage.

Anderen vonden daarentegen dat aanhangers van het ‘geheime Duitsland’ hun utopie in de geest van George maar beter elders, het liefst ‘Übersee’, moesten realiseren (blz. 19).

Frits Boterman (1948, Amsterdam), tot zijn emeritaat hoogleraar Moderne Duitse Geschiedenis na 1750 aan de UvA, noemde George een uitgesproken exponent van de revolutionair-conservatieve beweging, een intellectuele stroming die onder invloed van Nietzsche in Duitsland aan het einde van de 19^e eeuw ontstond.

Het betreft meer in het bijzonder de ideeënwereld van een generatie conservatieve intellectuelen – vooral schrijvers en dichters – ‘die zich [...] afzetten tegen de in hun ogen hypocriete samenleving met haar kleinburgerlijkheid en epigonendom’. Iemand als Thomas Mann maakte zich zorgen over de stand van de cultuur of liever ‘het lage culturele peil in het wilhelminische Duitsland’.⁴

Nieuwe ideeën en waarden zoals socialisme, materialisme, individualisme en democratie waren in opmars en oogstten bijval, maar leidden in bepaalde kringen, waaronder de ‘George-Kreis’, tot kritiek op en angst voor de moderne cultuur, die gepaard ging met vereenzaming en vervreemding. ‘Unbehagen an der Moderne’ was het hoofdthema in het werk van de verontruste intellectuelen, overwegend antiliberaal, conservatief-elitaire lieden.

Zij stonden op de bres voor een nieuwe *Geistesaristokratie*, ‘een culturele elite van sterke persoonlijkheden’. De totale mens zou zich door kunst en *Bildung* moeten ontplooiën, waarvoor eerst en vooral het innerlijk leven in aanmerking kwam, weliswaar op veilige afstand van de moderne civilisatie en techniek.

Een gebeurtenis die niet onopgemerkt voorbijging aan de jonge officier Stauffenberg was de Röhm-putsch, beter bekend als de ‘Nacht van de Lange Messen’, begin juli 1934. Stafchef Ernst Röhm en zijn SA (Sturmabteilung) werden geliquideerd door Heinrich Himmlers SS (Schutzstaffel). Deze vond dat aan de concurrentie tussen vooraanstaande nazi’s een einde moest komen. De socialistische, eigenzinnige en invloedrijke Röhm en ruim 80 andere zogenaamde ‘Verräter und Meuterer’ werden neergesabeld en vermoord. Dat kwam Hitler goed uit; hij zat voortaan steviger in het zadel, zijn lakeien Goebbels, Göring en Heydrich trouwens ook (blz. 58, 68-69).

⁴ ‘Geest als macht: Stefan George en de George-Kreis’. In Frits Boterman, *Duitse dichters en denkers. Het belang van cultuur in de moderne Duitse geschiedenis*. De Arbeiderspers 2008, 51-71. Stefan George was steun en toeverlaat, een ‘wijze’ die de aspiraties van zijn vrienden / volgelingen, onder wie de broers Claus en Berthold Stauffenberg welwillend placht te begeleiden (Cf. Peter Hoffmann, *Claus Schenk Graf von Stauffenberg. De Biographie*, blz. 81. Zie beneden hfdst. 3).

Die SA vierde een jaar eerder op 30 januari 1933 de benoeming van Hitler tot Rijkskanselier met een plechtige fakkeloptocht in de straten van Bamberg. Stauffenberg, kennelijk blij over de politieke interventie, begaf zich spontaan in de menigte. Was het naïviteit, was het een vergissing of was het sympathie voor de enthousiaste Bambergers?

Hij kon beter weten. Officieren mochten niet meedoen aan demonstraties. Hij deed mee al had hij een grondige hekel aan de druk van de massa en de straat. Het was riskant dat hij zich aansloot bij de optocht, want zijn carrière ging voor en moest verstoken blijven van disciplinaire maatregelen.

Feit is dat hij de wind in de zeilen kreeg. In het voorjaar van '33 was hij bevorderd tot eerste luitenant en bij die gelegenheid geprezen om zijn beoordelingsvermogen, karakter en wilskracht. De jonge officier was kameraadschappelijk ingesteld, had belangstelling voor sociale, historische en religieuze fenomenen en was nieuwsgierig naar hun onderlinge samenhang.

Zich bewust van zijn militaire status en zijn religieus-filosofische intelligentie kon hij het niet laten zijn collega's en ondergeschikten soms ietwat spottend te bejegenen, maar in de regel maakte hij een vriendelijke en energieke indruk. Karlauf: 'Mit diesem Zeugnis hätte Stauffenberg in jeder Armee der Welt Karriere gemacht' / Hij zou in elk leger, waar ook, een mooie carrière hebben gemaakt (blz. 48-50).

Bij voorkeur verdiepte hij zich in het fenomeen van vrijheidsoorlogen; hem boeide het pathos van de vrijheid en tegelijk het sentiment van het leger. Aan beide wilde hij geen afbreuk doen. Wat de vrijheid betreft sprak dit vanzelf, het leger wilde hij niet reduceren tot een krijgsmacht van partizanen of vrijwilligers. Wezen en fundament van het 'Soldatentum' zaten hem hoog (98-100). Was je officier dan was je iemand, namelijk dienaar van de staat.

Hij beschouwde het officierengilde als de wezenlijke drager van de staat en de feitelijke belichaming van de bevolking en vond dat het ook in vreedstijd op respect moest kunnen rekenen. De waarden en idealen van de officieren met gehoorzaamheid als hoogste gebod waren voor hem maatgevend tot zijn 23e jaar. Een soldaat droeg verantwoordelijkheid voor het lot van de bevolking en het land. Daarom moest de leiding van het leger en het land in één hand liggen, te meer omdat het zijn overtuiging was dat Duitsland voorop moest gaan in Europa om het erfgoed van het Avondland te redden.

Hij kon Hitlers veroveringspolitiek billijken op voorwaarde dat de Duitse troepen oprukten en vorderingen maakten. Na de eindoverwinning moest de balans maar worden opgemaakt en kon, moet Stauffenberg eens hebben gezegd, met 'de bruine pest' worden afgerekend. Dat was zijn standpunt tijdens de jaarwisseling van 1942/43. Toen hij begin 1943 inzag dat de generaals niet bereid waren rekenschap af te leggen van de dreigende nederlaag en Hitler niet wilden intomen, stond hij voor een duivels dilemma:

- *enerzijds betekende het handhaven van het primaat van het soldatendom oppositie tegen het politieke leiderschap,
- *anderzijds betekende het ook stelling nemen tegen de meerderheid van het officierencorps dat het genoemde primaat anders interpreteerde.

Het werd Stauffenberg duidelijk dat de meeste officieren voor een aanslag – ‘die Beseitigung des Führers’ – maar één typering kenden: verraad. In zijn optiek daarentegen beschaamden zij met hun weigerachtigheid het respect dat hun werd betoond door het Duitse volk. Om dat volk bekommerden zij zich, anders dan Stauffenberg, niet echt.⁵

Het innerlijk conflict dat hij in 1943 torste, leidde tot zijn breuk met het officierenkorps en zette hem op de weg naar de aanslag van 20 juli 1944, ‘der Umsturz’. Op deze weg werd hij geïnspireerd door een ethische praxis ofwel een *Ethos der Tat*. Karlauf noteert ook – een weinig historische kanttekening misschien – dat Stauffenberg werd gerekend tot officieren bij wie het verzet tegen de geest van Hitler in het bloed zat (blz. 186).

Karlauf bevestigt dat Stauffenberg kort voor het einde was geobsedeerd door de eerder genoemde ‘Gedankenwelt’ van Stefan George, de poëet en literator die zichzelf van meet af beschouwde als ‘ein Dichter der Tat’. Hij verlangde even radicaal als Karl Marx dat filosofen de wereld niet slechts mochten interpreteren maar ook moesten veranderen. George duidde letteren en poëzie aan als ‘eine revolutionäre Kraft’ die in staat was bestaande verhoudingen omver te werpen. Welnu, van zijn 16^e jaar af was Stauffenberg in deze denkwereld thuis. George was de geestelijke vader, de ‘Urheber’, van de aanslag van 20 juli 1944 op Hitler.

Als geen ander werd Claus Schenk Graf von Stauffenberg intellectueel gevormd door de denker en dichter die ‘die Tat’ eiste, de praxis om ‘das neue Reich’ te realiseren (blz. 292-293). Er komt bij dat Stauffenberg zich oprecht en vol overgave conformeerde aan het soldatendom met in begrip van de soldatenethiek, terwijl het feit dat hij een telg was van een oud adellijk geslacht hem eveneens zou kenmerken. Allen die hem leerden kennen, vonden hem een mens uit één stuk, kortom een ‘ganzheitliche Persönlichkeit’ – ‘es war immer ein und derselbe Claus von Stauffenberg’ (blz. 109).

Offerde hij zich op? Die vraag is niet precies te beantwoorden, maar aan speculaties is geen gebrek. Vast staat dat men Hitlers heerschappij wilde breken. Dat was de bedoeling en dat was het doeleinde van de conspiratoren; zij wilden Duitsland behoeden voor meer aperte ellende. Niet zozeer de dood van als wel het alternatief voor Hitler was hun drijfveer. Dan werd de omwenteling mogelijk, concludeert Karlauf: ‘der dadurch erst möglich werdende Umsturz’ (blz. 311).

⁵ De militaire importantie ging volgens Stauffenberg hand in hand met de onomstotelijke verantwoordelijkheid van de soldaat voor het lot van land en volk (blz. 103).

c) Peter Hoffmann, *Claus Schenk Graf von Stauffenberg. Die Biographie*. Pantheon 2017⁴.

Peter Hoffmann (1930, Dresden) was verbonden aan universiteiten in Iowa en Canada en geldt als een van de beste kenners van de geschiedenis van het militaire verzet tegen het nationaalsocialisme. Hij schreef er standaardwerken over waaronder het zojuist genoemde, dat in 2017 de vierde, geheel herziene druk beleefde.

Om te beginnen volgen enige notities uit het voorwoord bij de derde druk. Centrale figuur is officier Claus von Stauffenberg. Zijn betekenis staat in het kader van de structuren, ontwikkelingen en denkwijzen van het tijdsbestek waarin Stauffenberg leefde, die werd geboren op 15 november 1907 en vermoord door de nazi's op 21 juli 1944.

De meest onthullende bron voor een beter inzicht in Stauffenbergs beweegredenen kwam aan het licht na de instorting van de Sovjet-Unie; archieven kwamen beschikbaar en gingen open. Deze bron bevat uitspraken van majoor Joachim Kuhn gedaan als gevangene van de Sovjets. In de jaren 1943-'44 was hij onder de complotteurs tegen Hitler een van de naaste vertrouwelingen van Graf Stauffenberg en generaal-majoor Henning von Tresckow. De documenten, die Kuhn verstopte in een hoofdkwartier van het leger bij Angerburg in Oost-Pruisen, wierpen licht op de plannen die Tresckow en Stauffenberg in september 1943 beraamden om de hoofdkwartieren van Hitler, Göring, Himmler en Ribbentrop te bezetten. Deze documenten hebben de kennis van de pogingen om een omwenteling te bewerkstelligen uitermate vergroot (blz. 10).

Neem de zomer van 1942. Stauffenberg, die na ampele overwegingen tot de conclusie was gekomen dat Hitler moest worden uitgeschakeld, onthulde aan Kuhn in het Duitse hoofdkwartier bij Winniza in de Oekraïne enige ideeën over de oorlog nog voor de slag om Stalingrad (23 augustus 1942 tot 2 februari 1943) had plaatsgevonden. Hij sprak niet alleen over de oorlog maar ook over de consequenties, die volgens hem voortkwamen uit een algehele verantwoordelijkheid van de officieren voor volk en staat. Een aanvalsoorlog moet een zekere strekking hebben, in die zin dat de oorlog een weg baant voor de politiek en effect sorteert voor zoveel mogelijk mensen.

Stauffenberg uitte zich sceptisch over de berichten van het front. Hij hoorde van de behandeling van de bevolking door het Duitse burgerbestuur, het gebrek aan politieke oriëntatie in de bezette landen en het optreden tegen Joden. In april 1942 uitte hij zijn bezorgdheid over de onmenselijke behandeling van de burgerbevolking in Rusland, de massale moord op leden van minderwaardige rassen, vooral Joden, en de dood van miljoenen krijgsgevangenen soldaten van het Rode Leger. Van de ruim vijfeneenhalf miljoen gevangenen van het Rode Leger die in de loop van de oorlog tegen Rusland in Duitse handen vielen waren tot 28 februari 1942 twee miljoen omgekomen. Het waren afschuwelijke berichten (blz. 261).

Alles wat hem ter ore kwam bewees dat de beweringen van Hitler over de transformatie / ‘Umordnung’ van Europa dankzij de oorlog vals waren. Oorzaak en gevolg van de ernstige malaise lagen bij de persoon van de Führer en in het nationaalsocialisme. Volgens Stauffenberg schoot vooral de generale staf tekort. De generaals waren in aanzienlijke mate betrokken bij de leiding / ‘Führung’: ‘Führen’ betekent echter verantwoordelijkheid dragen en effectief invloed uitoefenen. ‘Führen’ heisst auch Verantwortung tragen und [...] tätigen Einfluss geltend machen’ (blz. 12).

Stauffenberg was behoedzaam. Met het oog op een omwenteling was hij terughoudend: ‘er sei noch nicht so weit’ (blz. 204). Hoffmann verwijst naar Stauffenbergs weduwe, Nina Freiin von Lerchenfeld. Zij herinnerde zich dat haar man in het tijdsbestek waarin Hitler succes boekte op het front te kennen gaf dat optreden tegen hem niet mogelijk was. Hij zei dat hij op de hoogte was van hoogverraad en andere intriges en eigenlijk verplicht was dit aan te tonen – ‘tue es aber nicht’ (blz. 204). Noch uit Stauffenbergs karakter noch uit zijn denken was af te leiden dat hij de val van het regime nodig vond en hij deed geen poging daaraan bij te dragen. Hoffmann noteert: ‘Hij kon de politiek die tot de oorlog had geleid veroordelen en tegelijk enthousiast over zijn soldaten-professie doen’.

Pas in 1942 verklaarde hij bereid te zijn om te helpen Hitler af te zetten / ‘die Entmachtung’ (blz. 204). In de zomer van dat jaar liet Stauffenberg zich dikwijls uit over de noodzaak om Hitler – ‘een nar en een misdadiger’ (blz. 263) – ten val te brengen. In mei 1942 vertelde een officier die van het front kwam en ooggetuige was geweest van de wreedheid van SS’ers. Zij dreven Joden in Oekraïne bijeen, leidden hen naar een veld, lieten hen hun eigen graf delven en schoten hen neer. Daarop stelde Stauffenberg: ‘Hitler müsse beseitigt werden’ (blz. 11). Hij geloofde toen dat dit de taak was van hoge leidinggevendenden in het leger, de oversten van de troepen, maar dat de politiek het initiatief moest nemen en ervoor moest zorgen dat het daadwerkelijk gebeurde (blz. 262).

In het eerder genoemde hoofdkwartier bij Winniza zei hij tijdens een gesprek over de ‘Führung’: ‘Wir müssen mit dieser Gesellschaft Schluss machen’. Wij moeten komaf maken met dit gezelschap (blz. 264). Geleidelijk nam de kennis van fouten van de leiding / ‘Führungsfehler’ toe, te beginnen met de slag om de Noord-Franse stad Duinkerken, eind mei begin juni 1940. Britse en Franse troepen waren omsingeld door Duitse eenheden maar slaagden erin te ontsnappen. Dat kon gebeuren door een perverse Duitse strategie. Soldaten moesten zich schikken naar ideologische waanvoorstellingen en een bewuste politiek van systematische vernietiging van massa’s mensen – een schrijnende tegenspraak tot een oorlog die, heette het, werd gevoerd om het leven van mensen te vrijwaren van bedreiging. Stauffenberg was van mening dat de Führer besluiten nam die zijn volk ruïneerde. Van een ethisch integere Führung was geen sprake; het leger raakte willens en wetens verstrikt in misdadigheid (blz. 480). Hitler moest verdwijnen.

Stauffenberg stemde er in 1942 mee in dat hij de aanslag op Hitler zou uitvoeren, maar hij had op dat moment geen toegang tot de man en zijn beslommeringen met de omwenteling / 'der Umsturz' vereisten zijn aandacht. Hij besloot in maart en april 1944 een andere complotteur te zoeken (blz. 406). In de tweede helft van april deed zich toch een gelegenheid voor en op 25 mei kwam hij in het bezit van springstof (blz. 412). Men hoefde hem niet aan te sporen tot een gewelddaad tegen de Führer. Stauffenberg had zijn erewoord gegeven, bevestigden medecomplotteurs.

Toch werd gearzeld met de aanslag, zeker na de landing van Amerikaanse, Canadese en Engelse troepen op het strand van Normandië begin juni 1944. Stauffenberg vroeg aan medestanders in Berlijn, onder wie generaal-majoor en verzetman Tresckow, of de aanslag en de omwenteling na de invasie moesten doorgaan. Had het nog zin? Een praktisch politiek doel ontbrak, toch? Tresckow wilde koste wat kost doorgaan. Als de aanslag mislukte moest juist de staatsgreep / 'der Staatsstreich' plaatsvinden en moest het staats- en regeringsmechanisme worden gesaboteerd. De Duitse verzetsbeweging zou de wereld en de geschiedenis laten zien dat zij een beslissende troef uitspeelde. Hoe ook, twee of drie weken voor de aanslag van 21 juli '44 schreef Werner von Haeften, eerste luitenant van Stauffenberg in het Rijksleger, dat deze dacht 'die Sache selber zu machen' (blz. 413).

Een pikant detail mag niet onvermeld blijven. Op 6 juni '44 werd Stauffenberg door Hitler ontboden. Vroeg in de nacht van 7 juni reisde hij naar Berchtesgaden en 's middags was hij aanwezig bij een 'Sonderbesprechung' met Hitler, waarbij ook Keitel en Speer aanschoven. Ter begroeting greep Hitler met beide handen Stauffenbergs linker hand vast en schoof bevend stafkaarten heen en weer, terwijl zijn blik op Stauffenberg bleef rusten.

Aansluitend was er een bespreking over logistieke kwesties aan een ronde tafel met Hitler, Keitel, een geschminkte Göring, Himmler en Speer, 'de enige twee normalen'. Het was alsof een sluier voor Hitlers ogen hing; de sfeer was vies en verrot, men leek geen lucht te krijgen. 'Hitler maakte als persoon een zichtbaar zwakke indruk op Stauffenberg' (blz. 415). Deze verwachtte niet dat de militaire situatie zou stabiliseren of dat een succesrijke omwenteling zou plaatsgrijpen. Gedemoraliseerd voltrok hij op 20 juli 1944 de aanslag. Het werd een mislukking en hij werd diezelfde dag onverbiddelijk doodgeschoten.

Stauffenberg offerde zichzelf op op de terreinen die hem dierbaar waren: het leger en het verzet. Hij offerde zijn ziel, leven, en eer, aldus Hoffmann. De adel en de eer van zijn familie hield hij voor een verplichting, ook ervoer hij zijn 'geloof' in het geheime, andere Duitsland als een verplichting. Hij gaf zijn leven, onderstreept Hoffmann, als zoenoffer voor de misdaden van zijn land; met schuld kon hij niet leven. Zo dacht hij ten slotte in de lijn van zijn oom Graf Üxküll: 'Von dem Gangsterhaufen kann ich mich nur durch den Tod trennen' / 'Van de bende gangsters kan ik slechts door de dood afstand nemen' (blz. 483).

d) Valerie Riedesel, *Nevelkinderen. Hoe Anna en haar broers en zusjes Himmlers wraak overleefden*. Uitgeverij Mozaïek, Utrecht 2019.

De auteur is de kleindochter van Cäsar von Hofacker, een neef van Claus Schenk Graf von Stauffenberg. Deze zat tijdens de Tweede Wereldoorlog in Parijs, waar hij contact probeerde te leggen met de samenzweerders rond Stauffenberg en de Franse *résistance*. Ook deed hij, aldus de Nederlandse historica Beatrice de Graaf in haar voorwoord, een poging de indertijd populaire generaal Erwin Rommel voor het complot tegen Hitler te winnen.

Na de overwinning van Duitsland op Frankrijk wordt Von Hofacker in juli 1940 naar Parijs gestuurd; hij treedt in dienst bij het Duitse militaire bestuur. Het is zijn taak om de Franse metaalindustrie bruikbaar te maken voor de Duitse oorlogsindustrie. Hij zou graag zien dat Frankrijk zich ontwikkelt tot bondgenoot van Duitsland en pleit er bijvoorbeeld voor Elzas-Lotharingen af te staan aan Frankrijk, maar de kloof tussen de Fransen en de bezetters wordt almaar groter.

Van verzet tegen het regime en de overtuiging dat Hitler moet verdwijnen is nog geen sprake. Dat komt weldra, want Von Hofacker haat de methoden van het Derde Rijk, de leugenachtigheid, de trouweloosheid, de wetteloosheid en de immoraliteit. Geleidelijk begint hem te dagen dat Hitler zelf oorzaak en belichaming van het kwaad was, niet te vergeten het misdadige optreden van het regime in het oosten, de willekeur, de massamoorden en de catastrofale oorlogsvoering (blz. 45-47).

Tot zijn opluchting verneemt hij dat in Berlijn in kringen rond generaal Henning von Tresckow en luitenant-kolonel Klaus Schenk Graf von Stauffenberg een verzetsbeweging, waarin burgers en militairen plannen smeden voor een staatsgreep, is ontstaan. Von Hofacker reist regelmatig naar Berlijn waar hij nauwe contacten onderhoudt met de groep rondom Stauffenberg. Een staaltje van zijn commitment is een gesprek dat hij op 9 juli 1944 voert. Op veldmaarschalk Erwin Rommel was al ingesproken en deze liet merken dat hij al lang niet meer ‘de trouwe volgeling van de Führer’ was: ‘Op 9 juli 1944 voert Cäsar von Hofacker het beslissende gesprek’ (blz. 50). Rommel lijkt te zwichten.

Het moment breekt aan. Het sleutelwoord ‘oefening’ wordt doorgegeven aan Parijs. Ingewijden weten: ‘Von Stauffenberg is met de bom onderweg naar de Wolfsschanze’, het hoofdkwartier van Hitler in Oost-Pruisen. Om half drie ‘s middags ‘is Hitler dood’, als alles volgens plan verloopt. ’s Avonds loopt echter een telexbericht uit de Wolfsschanze in Parijs binnen. Verwarring stijgt, vooral verwarring door tegenstrijdige berichten. Eindelijk is er breaking news: ‘Hitler leeft’ (blz. 53). Voor middernacht is in Berlijn de opstand neergeslagen.

Generaal Ludwig Beck (stafchef van de Duitse Landmacht) is dood, Stauffenberg, Werner von Haeften (Wehrmacht-officier), Albrecht Mertz von Quirnheim (vriend van Stauffenberg) en Friedrich Olbricht (infanterie-generaal) worden rond kwart over twaalf in de tuin van het Bendlerblock (kantoor van de Wehrmacht) geliquideerd (blz. 53).

Andere complotteurs worden berecht, een van hen is Von Hofacker. De Gestapo hoopt van hem informatie over andere betrokkenen te krijgen. Hij wordt gefolterd (blz.106). De notulist van de rechtbank typeert hem op 29 augustus 1944:

Een grote, rijzige, bedachtzame verschijning, van het soort dat weloverwogen een aanslag pleegt, typisch voorbeeld van een intellectueel, representant van reactionaire krachten [...] Geen volger, maar een drijvende kracht (105).

Cäsar von Hofacker wordt vijf maanden na de aanslag op 20 december 1944 's middags in Berlijn-Plötzensee geëxecuteerd. In een brief aan zijn vrouw Lotte verzekert gevangenispastor Peter Bucholz dat hij ongebroken was en het schavot trots en moedig beklom. De executie vond, bevestigt hij, zo plaats dat hij onmiddellijk dood was (blz. 108 en blz. 159-161).

Wat te doen met vrouwen en kinderen die niets met de aanslag te maken hadden? Reichsführer Himmler, baas van de SS, zon op strenge maatregelen en kwam met een voorstel voor de dag dat teruggaat op een oud Germaans gebruik, de 'Sippenhaft' ofwel gevangenisstraf voor familieleden van een persoon die een (politiek) misdrijf had begaan. Als iemand verraad pleegt, stroomt verradersbloed door hem en Himmler concludeerde op 3 augustus 1944 op een bijeenkomst van gouwleiders: 'De familie Von Stauffenberg zal tot het laatste lid worden uitgeroeid' (blz. 122-123). Dat was grootspraak.

Himmler beschouwde Sippenhaft niet alleen als een kwestie van wraak maar ook van politieke berekening. Het was een martelmethode tijdens het verhoor, omdat het moeilijk was om te blijven zwijgen als je besepte dat je dan familieleden overleverde aan de willekeur van de Gestapo. Veel ingrijpender waren de intimidatiepogingen voor de omgeving, de sociale kring en het grotere familieverband. In Posen verklaarde Himmler ook dat eigendommen en landerijen van verraders en complotteurs zouden worden geconfisqueerd (blz. 124, 126, 139).

Zeker, de gezinsleden van de verzetsstrijders waren onvoorwaardelijk overgeleverd aan het machtsapparaat. Toch gingen de nazi's niet systematisch te werk. Een voorbeeld: De schoonmoeder van complotteur Claus von Stauffenberg werd vastgehouden in een concentratiekamp, maar zijn moeder mocht – weliswaar onder bewaking – terugkeren naar haar huis in Lautlingen. Niet zelden werden vrouwen als gewone gevangenen behandeld en naar een concentratiekamp gestuurd, zoals concentratiekamp Stutthof, een stadje 37 kilometer ten oosten van Danzig (blz. 136).

Kinderen werden apart behandeld. Waren zij jonger dan 16 jaar, werden zij overgebracht naar kindertehuizen van de NSV, de Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, een onderafdeling van de NSDAP, die actief was op het gebied van volksgezondheid en -welzijn en zich tijdens de oorlog onder meer bezighield met kinder- en jeugdzorg. Von Hofackers vrouw Lotte en de twee oudste kinderen, Anna-Luise (Ännerle) en Eberhard, werden na hun arrestatie ondergebracht in het genoemde concentratiekamp Stutthof, terwijl de drie kleinste, Alfred, Christa en Liselotte, van hen werden gescheiden en onderdak kregen in een kindertehuis in Bad Sachsa in de Harz, deelstaat Nedersaksen.

Valerie Riedesel velt een scherp oordeel: ‘De deportatie van de kinderen naar Bad Sachsa zou sociale staatshulp zijn, maar is een typisch voorbeeld van de leugenachtige en verwrongen nazi-propaganda, waar veel van de verantwoordelijken nog in geloofden ook. Als intimidatiemogelijkheid is het vastzetten van familieleden geoorloofd, mits het in het geheim gebeurt en de bevolking er niets van meekrijgt. De gevangenen moesten onzichtbaar blijven’ (blz. 127). Anoniem, identiteitloos. Zij moesten *nevelkinderen* blijven en waren per definitie ‘verweesde kinderen’, de titel van hoofdstuk 17, dat gaat over Bad Sachsa in het tijdsbestek tussen oktober 1944 en februari 1945.

In Bad Sachsa zaten voornamelijk kinderen van sippengevangenen uit Stutthof. Zij leefden er volgens instructies van hogerhand: ‘geen invrijheidstelling, geen oogcontact, een correcte behandeling en absolute geheimhouding over de identiteit van de groep’ (blz. 149). ‘Deze kinderen maken deel uit van de politieke geheimen van het regime, waar je maar beter niet naar kunt vragen’ (blz.155). Ze zien af door eenzaamheid, heimwee en ernstige ziekten, zoals roodvonk en tyfus.

In concentratiekamp Stutthof breekt in de winter van 1944-'45 tyfus uit. Ännerle helpt bij de verzorging van vrouwen, ze wast de zieken, geeft hun te drinken, meet de temperatuur en verricht kleine hand- en spandiensten. Op 31 december 1944 wordt ze 15 jaar, op 2 januari krijgt zijzelf koorts, roodvonk. Zij is er slecht aan toe (blz. 157).

Intussen is het gejangk van de sirenes niet van de lucht; de luchtaanvallen nemen dagelijks toe, het Russische front komt naderbij en het dreunen van de artillerie is duidelijk te horen; het zal op 10 kilometer afstand zijn. Op 23 januari 1945 staat het Rode Leger voor Elbing, nog geen 25 kilometer ten zuidoosten van Stutthof (blz. 165). De nevelkinderen worden van hot naar her gesleept en moeten het hoofd bieden aan nieuwe kwelling en ontbering. Riedesel schrijft erover in -hoofdstuk 19, ‘Vlucht voor het Rode Leger’, -hoofdstuk 20, ‘SS-strafgevangenis Matzkau en -hoofdstuk 21, ‘Op transport naar Buchenwald’.

Op 3 maart 1945 stapt Ännerle doodmoe en versuft na een vreselijke reis door het verwoeste Rijk uit de trein op station Buchenwald (blz.186). De vrijheid lonkt. Het is een ‘Vrijheid in termijnen’, de titel van het vierde deel van Riedesels *Nevelkinderen*.

Om te beginnen worden de sippengevangenen op transport gezet naar Innsbruck. Zij komen terecht in het overvolle SS-kamp Reichenau, ondoenlijk, waarna wordt besloten hun ‘het mooie, afgelegen Hotel Pragser Wildsee in de Dolomieten ter beschikking te stellen’. In vijf bussen, bewaakte door de SS, wordt de groep (honderd bijzondere gevangenen en 37 sippengevangenen) op 28 april 1945 vervoerd en komt na een vermoeiende tocht over de Brennerpas op 29 april ’s ochtends aan in het stadje Niederdorf (blz. 237-238).

Men is opgelucht, toch blijft de situatie precair. De verantwoordelijkheid voor het transport is overgedragen aan de Wehrmacht; de ruim 80 SS’ers zijn van hun opdracht ontheven. Hoe zullen de SS’ers reageren als zij zich voelen aangevallen of in het nauw gedreven?

Op dit feit terugkijkend schrijft Ännerle in haar dagboek:

Vrouwen en kinderen moesten zich verschuilen in de bovenste kamers van het Gasthof, wegblijven bij de vensters en de deuren barricaderen. De mannen moesten klaarstaan om zich zo nodig in de strijd te werpen (blz. 247).

Op 4 mei worden de gevangenen definitief bevrijd door de Amerikanen. Die waren bijzonder vriendelijk en hoffelijk voor de gevangenen; zij hadden negen maanden gewacht op dit moment. De SS pleegde talrijke moorden op gevangenen tegen het einde van de oorlog. Zij hoefden niet meer bang te zijn om te worden gedood. Eindelijk vrij en nog in leven (blz. 252-255).

In een kort nawoord bij *Nevelkinderen* onderstreept Christa von Hofacker dat zij onbevoordeeld kan kijken naar de politieke loopbaan van haar vader en hem niet verwijt dat zij allemaal door zijn beslissingen zijn beïnvloed [...]. Onze omstandigheden zijn niet te vergelijken met die van destijds en ‘ik denk absoluut niet meer in nationale termen, noch in Duitse, noch in Amerikaanse, ethnische, sociale of religieuze, maar nog slechts in mondiale en menselijke’ (blz. 294).

II Bonhoeffer-momenten in context

1* Bonhoeffer in Riedesels *Nevelkinderen*.

-In Buchenwald schijnt nog een groep gevangenen te zitten van wie niemand enig vermoeden heeft. Het is een uiterst gedifferentieerd gezelschap: ‘familieleden van militairen en burgers uit het verzet, vele malen onderscheiden Duitse officieren, geestelijken, een SS-generaal, Britse spionnen, de neef van de Sovjet-Russische minister van Buitenlandse Zaken Molotow, een SS-arts en dominee Bonhoeffer’ (blz. 193-194).

-Officier Ludwig Gehre (Düsseldorf, 1895-1945) behoorde tot de samenzweerders rond Hans Oster en Wilhelm Canaris. Vlak voor zijn gewelddadige arrestatie door de Gestapo komt zijn vrouw Hannah in het vuurgevecht om het leven en probeert hij zelfmoord te plegen. Zwaar gewond wordt hij eerst opgenomen in een ziekenhuis. Daarna wordt hij, halfblind, ‘samen met Bonhoeffer in februari 1945 overgebracht naar Buchenwald. Beide mannen worden twee maanden later in Flossenbürg opgehangen’ (blz. 204-205).

-April 1945. De boven genoemde groep (prominente) gevangenen reist uit Buchenwald verder naar het zuiden over verwoeste straten en ingestorte bruggen. Dachau is de bestemming. De volgepropte vehikels rijden in konvooi en halen hoogstens 30 kilometer. Er zijn verschillende tussenstops. Vernietigingskamp Flossenbürg bij Weiden in de Oberpfalz lijkt het eerste doel te zijn, maar er is geen plaats; het is overvol. Naar Regensburg dan maar.

Plotseling voltrekt zich een schrikwekkend voorval: de deur van een gevangenenauto, de ‘groene Minna’ – een gevangenentransportbus voorzien van tralies, waarin belangrijke gevangenen werden vervoerd (blz. 208) – wordt opengerukt, drie gevangenen worden in een andere auto geduwd, die rechtsomkeert maakt en terugrijdt. ‘Een vierde gevangene, die net als de andere drie tot de contra-inlichtingendienst behoorde en zich tijdens de ontvoering in het halfdonker van de ‘Minna’ verborgen had weten te houden, krijgt een korte adem-pauze. Deze gevangene is dominee Dietrich Bonhoeffer’ (blz. 206-207).

’s Middag komen de bussen aan in Regensburg. Een onderkomen voor de gevangenen is moeilijk te vinden, opnieuw is er luchtalarm en slaat de schrik toe. Als de gemoederen wat zijn bedaard, kunnen de gevangenen elkaar en ook de mensen uit de ‘groene Minna’ beter leren kennen: het is ‘interessant met hen te praten’, met de 22-jarige Wassilij Kokorin bijvoorbeeld. Deze luitenant bij de luchtmacht van het Rode Leger was een neef van de Sovjet-Russische minister van Buitenlandse Zaken Molotow en zat sinds april 1942 in Duits gevangenschap in Sachsenhausen en nog even in de ‘SS-Arrestbau’ in Buchenwald. Hij is een van de bijzondere gevangenen die in de ‘groene Minna’ werden vervoerd.

Echter, **Bonhoeffer** is in het bonte en hechte gezelschap gevangenen van Regensburg de boodschapper van lang gevreesd nieuws. Na Buchenwald zat hij in de Gestapogevangenis aan de Prinz-Albrechtstrasse in Berlijn. In de cel naast hem zat Carl Goerdeler (1884-1945), Duits politicus, onder meer burgemeester van Leipzig, een van de complotteurs tegen Hitler. **Bonhoeffer** bevestigt zijn vrouw Anneliese dat haar man werd geëxecuteerd maar dat hij tot het einde fier en vastberaden bleef.

Ook Lina Lindemann verneemt van **Bonhoeffer** dat haar man Fritz Lindemann (1894-1944), Duits officier van de Wehrmacht, vertrouweling van Tresckow en Stauffenberg, het leven liet. Lindemann dook onder na de mislukte aanslag van 20 juli 1944 maar werd door de Gestapo gearresteerd in september na een heftig vuurgevecht. Hij bezweek in gevangenschap in Berlijn-Plötzensee aan de gevolgen van de schotwonden die hij opliep (blz. 209-210).

-‘Gevangene **Bonhoeffer**, meekomen!’ is de titel van hoofdstuk 27 van Riedesels boek. In Regensburg was de behandeling van de gevangenen lossier; buiten wandelen onder bewaking was geoorloofd, je kon weer ademen in de onveranderlijk vrije natuur. Maar in Regensburg kon men niet blijven. Waarheen dan? Het wachten is op nieuwe orders.

Net als Flossenbürg is ook Dachau vol. Onverwacht klinkt het commando zich klaar te maken voor vertrek. Het duurt uren voor men in de bussen zit; de ontspannen sfeer maakt plaats voor een bang gevoel. De bestemming van het konvooi blijkt deze keer Markt Schönberg te zijn in het Beierse Woud aan de grens met Tsjechië; we schrijven april 1945 (blz. 211-212).

Aanvankelijk waren de Schönbergers met de invasie van nieuwe inwoners niet blij. Het stadje werd overspoeld door vluchtelingen, vaak zwak, ziek of gewond door het oorlogsgeweld. Nadat de bevolking op de hoogte was gekomen van de identiteit van de gevangenen liet Schönberg zijn achterdocht varen: ‘Opeens stond de bevolking aan onze kant en wilde ons helpen’.

Zodra de nacht viel over het stadje werd het druk en werd extra voedsel gebracht. De maaltijden waren zeer karig. De SS had uit Regensburg een onmogelijke kokkin meegenomen die de SS’ers het beste eten voorzette maar de gevangenen slechts waterig, nauwelijks eetbaar voedsel. Gelukkig werd ’s avonds heerlijk eten, dat overdag door meelevende stedelingen bij de bakker werd afgegeven, omhoog getakeld. Dat was naast de vrije, frisse lucht het tweede voordeel van Schönberg (blz. 213-216).

Het is zondag 8 april, een week na Pasen. **Dietrich Bonhoeffer** houdt, schrijft Riedesel, op verzoek van rooms-katholieke gevangenen maar ook van de atheïstische Rus Kokorin een dienst in een klaslokaal van de meisjesschool. Even later komt een auto aanrijden en stopt voor de school.

Riedesel verwijst naar Sigismund Payne Best (1885-1978), kapitein bij de Britse geheime dienst, de Secret Intelligence Service (SIS), en vermoedelijk het brein achter het zogeheten Venlo-incident, waarbij de Duitse veiligheidsdienst, de Reichssicherheitsdienst, op 9 november 1939 twee Britse agenten van de SIS misleidt, overmeestert en voor verhoor meeneemt naar Duitsland.

Hoe ook, Payne Best schrijft later, terugblikkend, over het ‘Bonhoeffer-moment’ van zondag 8 april 1945 (216-217):

Het slotgebed was nauwelijks uitgesproken toen de deur werd opengesmeten en twee onvriendelijk uitziende mannen in burgerkleding binnenkwamen: ‘Gevangene Bonhoeffer, klaarmaken en meekomen!’ De gevangenen hadden ondertussen wel geleerd wat het woord ‘meekomen’ betekent: de galg. We namen afscheid. Hij nam me even apart en zei: ‘Dit is het einde – voor mij het begin van het leven’.

Bonhoeffer wordt door de krijgsraad ter dood veroordeeld en vroeg in de ochtend van 9 april 1945 in het naziconcentratiekamp bij Flossenbürg opgehangen.

2* Bonhoeffer in Karlaufs *Stauffenberg*. *Porträt eines Attentäters*

-Karlauf noemt Bonhoeffer en Hans von Dohnanyi twee keer ‘Mitarbeiter’ van generaal-majoor Hans Oster; deze was verbonden aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken en belast met ‘Abwehr’ / contraspionage. Hij behoorde tot de vastberaden officieren die Hitler al voor de oorlog wilden dwarsbomen. Met zijn medewerkers Von Dohnanyi en Bonhoeffer verzorgde hij de communicatie tussen de militaire en de civiele tak van de oppositie.

Dankzij de jurist Josef Müller (1898-1979), de verbindingsman van verzetsgroepen in het leger en de man die contacten onderhield met het Vaticaan, strekten zijn voelhorens zich ver uit. Oster werd echter geïsoleerd, raakte in opspraak bij de nazi’s en werd verhoord door de ‘verschrikkelijke nazi-rechter’ Manfred Roeder. Hij werd veroordeeld tot huisarrest en ten slotte ontheven van zijn militaire ambt.

-Roeder beet zich hardnekkig vast in deze zaak. Betrokkenen begrepen dat een schijn van contact met Oster al bijzonder riskant was. Niemand kon weten welke namen in het onderzoek tegen Von Dohnanyi, de eveneens gearresteerde Bonhoeffer en Josef Müller aan het licht zouden komen. Voorlopig konden conspiratieve activiteiten van de ‘Abwehr’ / de contraspionage van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, waarvan admiraal Wilhelm Canaris de chef was, niet worden bewezen. Toevallig viel echter licht op de zaak.

Begin april '45 werden de geheime dagboeken van Canaris in Zossen, het hoofdkwartier van de contraspionage, ontdekt; ze kwamen in handen van de Gestapo. Nu was het mogelijk om de samenzwering tegen Hitler definitief te bewijzen. Nog diezelfde avond werden admiraal Wilhelm Canaris, generaal Hans Oster [...] en predikant Dietrich Bonhoeffer door de krijgsraad ter dood veroordeeld en in de vroege ochtend van 9 april opgehangen (Zie *Nevelkinderen*, blz. 217).

3* Bonhoeffer in Peter Hoffmanns *Claus Schenk Graf von Stauffenberg*

-Zoals anderen van hun generatie, die zich door afkomst en aanleg konden ontplooiën, evolueerden de broers Berthold en Claus Stauffenberg met een natuurlijke vanzelfsprekendheid naar belangrijke posities in het openbare leven. Berthold schreef bijvoorbeeld dat hij een 'hoog doel' had, leefde voor een 'hoog ideaal' en een onrustig, gedreven gevoel kende.

De broers lieten zich leiden door twee drijfveren, aan de ene kant was onmiskenbare scepsis en aan de andere kant was weerspannige waardering een hen moverende factor. Speciaal Claus werd geprikkeld door dialectische tegenspraak, die bijvoorbeeld van demon en dilettant. Zo zag hij in Hitler een duivelse afgod van de oorlog en een amateuristische leek die naliet de verslagen vijand te achtervolgen. Echter, de gedachte dat Hitler moest verdwijnen (dat hij moest 'beseitigt werden') was Claus Stauffenberg in 1940-'41 nog vreemd (blz. 229). Zeg, dat hij de demon-dilettant voorlopig liet bungelen in een of meer dialectische tegenspraken (blz. 127-131).

-Hoffmann werpt in dit verband de vraag naar het contrast op: Wat kon een individu doen? 'Die Frage was ein einzelner tun könne'? Vooralsnog waren mannen als Helmuth James von Moltke, Dietrich Bonhoeffer of Adam von Trott zu Solz – allemaal omgekomen in het verzet tegen Hitler – 'weit davon entfernt'. Georg Elser, een Duitse schrijnwerker, nam het voortouw en ging voorop in de verzetsbeweging. Hoffmann noemt hem uitdrukkelijk. Hij was de man die de contrastvraag in 1939 radicaal beantwoordde. Op acht november 1939 pleegde hij in de Bürgerbräukeller in München een bomaanslag op Hitler.

Stauffenberg onthield zich van commentaar maar in het leger reageerden officieren ontzet over de misdaad in München. Zij eisten dat de valse hond de zwaarste straf kreeg en geloofden dat het lot grote mannen net zo lang gunstig gezind was totdat zij hun missie hadden volbracht. Soms had iemand het gevoel dat Stauffenberg vond dat anderen niet beseften 'um was es geht' (blz. 204, 230-231), liever: waar het hem, de militair en George-adept, om ging. Misschien lichtte hij een tipje van de sluier op met de laatste zin die hij sprak voordat een vuurpeloton hem standrechtelijk executeerde vanwege de aanslag: 'Es lebe das geheiligte Deutschland!' (blz. 473 en 638 noot 318), ofwel het concept-Duitsland dat was ontsproten aan het apocalyptische brein van Stefan George.

Wat kon een individu, in concreto wat kon Stauffenberg doen? Hij begaf zich laat in de kringen van de verzetsbeweging. De radicale wending kwam voort uit de misdadigheid van het regime: massamoord op Joden, Polen, Russen, krijgsgevangenen en mishandeling van de bevolking van de Sovjet-Unie, daarbij kwamen concentratiekampen. Duitsers moesten zichzelf rekenschap geven van de wandaden die hun land pleegde, terwijl het bezig was Europa te bezetten, en zij moesten de consequenties ervan onder ogen zien.

De broers Stauffenberg – Alexander, Berthold en Claus – begonnen in de zomer van 1942 mee te doen met de samenzwering (hun ‘verschwörerische Tätigkeit’); dat was *vóór* de nederlaag van Stalingrad. Deze slag, die duurde van juli 1942 tot februari 1943, was hard en wreed maar succesrijk: ‘Stalingrad’ riep de Duitse opmars en expansie een halt toe.

Met hun opstand (‘Erhebung’) brachten de Stauffenbergs een offer tegen het onrecht en voor de gemeenschap. Zij waren ‘van huis uit’ gewend te dienen en recht te doen. ‘Wir müssen Deutschland retten’, verklaarde Claus Stauffenberg eens (blz. 316). Zodoende werden zij aartsvijanden van het nationaalsocialisme. Hoffmann noemt hun handelwijze een existentiële uitdaging die tijdgenoten en nageslacht nooit meer loslaat. ‘Dat is de historische betekenis van hun opstand’ (blz. 478-483).

-Opstand en verzet waren niet een simpele opwelling. Je moest geduld oefenen en het aandurven je aan te sluiten bij een cel, een ‘Umsturzzelle’, die een staatsgreep niet schuwde. Zeker, geruchten van een coup deden de ronde en officieren waagden zich soms opstandig uit te drukken. Dat alles maakte de machthebbers zenuwachtig en geneigd (vermeende) tegenstanders in een handomdraai te laten arresteren. Dat overkwam de cel rond Hans Oster, naaste medewerker van Wilhelm Canaris, door de arrestatie van Bonhoeffer, Dohnanyi en Müller. De Gestapo ontdekte handel in vreemde valuta, die deze cel nodig had om de vlucht van Joodse families naar Zwitserland te financieren (blz. 317). Oster werd verdacht en in 1943 ontslagen.

Toen de vervolging van de Joden heftiger werd, kozen de Stauffenbergs voor een andere attitude. Berthold verklaarde aan de Gestapo dat zijn broer Claus en hij grotendeels instemden met de binnenlandse politiek van de nazi’s, het eens waren met de gezonde hiërarchie in de volksgemeenschap, met de voorrang voor boeren, met de afwijzing van de sfeer in grote steden, met de rassenleer en met een Duits getinte rechtsstaat. Berthold voegde de volgende kanttekening toe (blz. 12):

De fundamentele ideeën van het nationaalsocialisme zijn door het regime zo toegepast dat zij resulteerden in het tegendeel / Die Grundideen des Nationalsozialismus sind aber in der Durchführung durch das Regime fast alle in ihr Gegenteil verkehrt worden

Laten we ons realiseren, insisteert Hoffmann, dat officier Claus von Stauffenberg het historische middelpunt is van dit boek, de soldaat die zich ontwikkelde tot rebel tegen het misdadige regime van Hitler. Tegelijk strekt de geschiedenis van Stauffenberg zich uit van zijn tijd naar het heden en de toekomst van lezers – als geschiedenis, niet slechts als fictie, narrativiteit of tekst (blz. 7-8).

4* Bonhoeffer in Sophie von Bechtolsheims *Stauffenberg. Mein Grossvater war kein Attentäter*

Sophie von Bechtolsheim (1968), historica en communicatiewetenschapper, is een kleindochter van Claus von Stauffenberg. Haar boek is een ‘Annäherung’ tot haar grootvader, een poging dicht(er) bij hem en 20 juli 1944 te komen. Door haar studie kwam zij een heel eind, maar gedetailleerde kennis dankte zij aan de contacten met Nina Freiin von Lerchenfeld, haar grootmoeder, de weduwe van Claus von Stauffenberg.

Kleindochter Sophie is van mening dat de samenzweebers van 20 juli 1944 zich verzetten tegen de zinloosheid en het geweld van de oorlog. Zij zagen mogelijkheden de loop van de geschiedenis te veranderen, boden hun familie zicht op toekomst en maakten verzoening mogelijk. Kantelmoment moest 20 juli 1944 worden, een pregnante datum, de geboorte van een nieuw begin; dat was de historische betekenis, ‘die historische Bedeutung’ van deze dag. Een nieuw begin was zonder staatsgreep en deze was zonder aanslag niet denkbaar. De Führer moest uit de weg geruimd. De complotteurs vatten moed, niet ‘Todesmut’ maar ‘Gewissensmut’. Hun geweten was de maatstaf van 20 juli ’44:

‘Wij hebben ons voor God en ons geweten aan zelfonderzoek onderworpen, het moet gebeuren, want deze man is het kwaad zonder meer’ / ‘Wir haben uns vor Gott und unserem Gewissen geprüft, es muss geschehen, denn dieser Mann ist das Böse an sich’.

Sophie von Bechtolsheim schrijft nadrukkelijk dat haar grootvader vaak te kennen gaf dat het tijd was iets te doen, ook al zal degene die iets durft te doen de geschiedenis van Duitsland ingaan als verrader. Echter, wie ‘die Tat’ nalaat zal een verrader zijn van zijn eigen geweten / ‘ein Verräter vor seinem eigenen Gewissen’. Inderdaad, het eigen en niet het collectief geweten spoort aan een persoonlijke weg te gaan.

Voor een christen is het eigen geweten weliswaar een moreel kompas maar altijd in de zin van antwoord op de vraag naar Gods wil. Denk aan de jezuïet Alfred Delp en dominee Dietrich Bonhoeffer. Hun liefdevolle houding en handelwijze jegens medemensen waren een specifieke uitdrukking van de navolging van Christus – tot de dood erop volgde (blz. 130-131, 137-139).

Von Bechtolsheim verdiepte zich tijdens haar studie in het nationaalsocialisme en in een bijvak concentreerde zij zich op de ‘Bekennende Kirche’ / de Belijdende Kerk in Saksen in de jaren 1933-’39. De nazi’s wilden meteen na de machts-overname de kerken inpalmen en voor hun ideologische karretje spannen. In het algemeen waren de leden van de Bekennende Kirche normale burgers en zaten niet in de politieke oppositie, ook al ondervonden zij van meet af aan controle en represaillemaatregelen van de overheid.

Velen voelden weliswaar weerzin en onwil maar hadden de idee dat zij bepaalde maatregelen uitsluitend in de kerk moesten bestrijden, zoals de ‘Arierparagraaf’ / de Arierverklaring ofwel de niet-Joodverklaring, die van betrokkenen, ambtenaren meestal, eiste te verklaren dat zij geen Joodse wortels, geen Joods bloed, hadden. Von Bechtolsheim merkt op dat velen niet of te laat doorhadden dat het Hitlers (totalitaire) doel was om alle politieke, sociale en mentale sectoren van de samenleving te beheersen en/of te manipuleren – de reeds in Ia genoemde ‘Totalitätsanspruch’ (blz. 101-103).

Het viel Von Bechtolsheim niet mee in het reine te komen met de geschiedenis van haar land, maar zij voelde zich gesterkt door de Joods-Amerikaanse historicus Fritz Stern die als jongen van twaalf met zijn ouders uit Duitsland naar de Verenigde Staten vluchtte.

In een rede op 20 juli 2010 vertelde Stern dat hij als jonge man de feestelijkheden van 1954 had bijgewoond. Hij merkte op dat hem toen, pas tien jaar na de gebeurtenis van 20 juli 1944, het verdriet van de weduwen en hun kinderen diep trof, zo hevig dat hij zijn haat jegens Duitsland kon overwinnen en dat hij kon geloven in de goede mensen, in het andere, betere Duitsland. Dat hielp hem ‘de weg naar nieuwe banden met het hedendaagse Duitsland’ in te slaan. Op die dag sloot zich voor mij een cirkel, onderstreepte hij.

In zijn jonge jaren had Stern zich beziggehouden met het nationaalsocialisme omdat het lot van de zo onterecht vervolgte Joden hem dwarszat. Zijn belangstelling voor het verzet van 20 juli 1944 werd later wakker. Kennis van het lot van de families van de verzetsmensen stelde hem, de eens uitgestotene, in staat zich te verzoenen met Duitsland (blz. 133).

Sterns rede raakte een gevoelige snaar bij Von Bechtolsheim. Haar, de kleindochter van Stauffenberg, werd soms gevraagd wat het met haar deed om te leven met de aanslag, het erfgoed in kwestie. Zij was dan steeds, overmeesterd door schaamte en verdriet, in de war. Door de rede van Stern en door haar bezoek aan het getto van Theresienstadt slaagde zij er echter in haar ongemak te overwinnen. Wanneer haar later weer eens werd gevraagd naar de verzetsdaad van haar grootvader en de rol van haar grootmoeder, kon zij haar gevoel onbevangen benoemen: ‘Dankbaarheid’ / Dankbaarheid (blz. 135).

Epiloog

Ethiek is niet een statische maar een dynamische discipline. Deze stelling laat zich raak illustreren aan Stauffenbergs houding en handelen. Aanvankelijk liet hij zich bijvoorbeeld laatdunkend uit over Polen, na de Poolse veldtocht in de herfst van 1939. Hij schreef zijn vrouw dat het land een en al stof en zand was en door Joden en ongeloofwaardig gepeupel werd bewoond. Het is een volk dat zich alleen onder de knoet goed voelt. Ook zag hij niet meteen in dat Jodenhaat centrum en essentie van de nationaalsocialistische ideologie was.

In dit verband wijst Von Bechtolsheim op een opmerking van Bonhoeffer uit 1933: Het volstaat niet dat de kerk de slachtoffers onder het wiel – het tekort aan orde en recht van staatswege – verbindt maar dat zij een stok in de spaken van het wiel steekt.⁶ Von Bechtolsheim geeft toe dat haar grootvader in die tijd nog niet tot dat inzicht was gekomen.

In globo stond Stauffenberg sympathiek tegenover een ethos van medemenselijkheid en koesterde een basaal rechtsgevoel. Hij wilde dat dit ethos in de behandeling van krijgsgevangenen en burgerbevolking in de veroverde gebieden werd gerespecteerd. Er kwam bij dat hij zich verantwoordelijk voelde voor zorg en zorgverlening aan hen. Zo bracht hij een officier die twee Poolse vrouwen liet doodschieten voor de krijgsraad. Je moest je kunnen verantwoorden voor de samenleving.

Geleidelijk drong de misdadige aard van de staat tot hem door en besepte hij dat Führer en Führerstaat alle misdaden tegen de menselijkheid veroorzaakten. In de zomer van 1941, aan het begin van de Russische veldtocht (codenaam *Operatie Barbarossa*) verzamelde hij bewijzen van wandaden van de SS (Schutzstaffel, paramilitaire organisatie van de nazi's) en de SD (Reichssicherheitsdienst, veiligheidsdienst in de bezette gebieden). Hun gedrag vervulde hem met afschuw en schaamte.

In de winter van 1941-'42 zei hij openlijk dat er maar één oplossing was om de waanideeën van Hitler te stoppen, en wel door de Führer te doden. Alle criminaliteit was geen uitwas van de vernietigende oorlogsstrategie maar was het wezen van Hitlers politiek. Kortom, Hitler moest worden 'beseitigt' (blz. 93-94).

⁶ Dietrich Bonhoeffer, *Berlin 1932-1933. Dietrich Bonhoeffer Werke 12*. Hrsg. Carsten Nicolaisen en Ernst-Albert Scharffenorth (Gütersloh: Chr. Kaiser Verlag 1997). Aufsatz 'Die Kirche vor der Judenfrage', 353. Bonhoeffer laat er geen twijfel over bestaan. Je moet goed doen. 'Tut Gutes an jedermann' / Doen wat goed is voor allen, noteert hij in aansluiting aan Galaten 6: 10. Bonhoeffer vindt in de genoemde verhandeling dat de kerk niet actief politiek kan bedrijven maar de staat wel steeds kan vragen of zijn politieke praktijken kunnen worden verantwoord als een politiek die recht en orde schept (blz. 351).

